

Erik Lönnroth

OM HISTORISKA FÖRÄNDRINGAR*

Förhistorikerna avundas historikerna deras rikedom på information. Historikerna avundas förhistorikerna deras möjlighet att någorlunda säkert följa långa perspektiv av utveckling, från primitivare till mera avancerade stadier, med hjälp av ett fåtal sorters data: skelettdelar och artefakter. För att uttrycka det populärt med Nils Ferlin: "stenen, elden och metmasken — tre trappsteg till Rockefeller."

I och med uppträdandet av skrift, organisation av stora samhällen och differentierade arbetsformer blir mångfalden av historiska data enorm. Deras antal flerdubblas och flerdubblas i en obönhörlig matematisk serie ju mera vi närmar oss nutiden. Mångfalden förvirrar. Det kan vara relativt enkelt att följa utvecklingslinjer och göra systematik med hjälp av information inom begränsade områden av mänsklig aktivitet: trafikmedlens utveckling från slädar till månraketer, tillverkningen av kläder från spinnsända till konfektionsfabriker, svenska språkets utveckling från landskapslagarna till reklambroschyrerna, astronomiens utveckling från Ur till Einstein. Men foga samman stadierna av oräkneliga snabba och långsamma utvecklingsprocesser i ett givet tidsavsnitt och ge en sammanfattande karakteristik av tidsavsnittet i fråga — är det över huvud taget en rimlig målsättning?

Inte desto mindre är det just det som man begär av historikerna. Människorna vill kunna tolka utvecklingen som helhet, som ett fundamentalt led i deras strävan att finna en mening i tillvaron. Människor begär — och har alltid begärt — att historien skall visa klara och instruktiva linjer, som ger mål att sträva mot, och helst en total utveckling mot ett givet slutmål. Det betyder att många tongivande tänkare genom tiderna har tolkat in sin speciella livsåskådning i historiens gång och gjort ett urval av historiska data som ett illustrerande fakta-

*Föredrag i Vetenskapsakademien 23 april 1975. Akademiens vårprogram hade tidigare innehållit två föredrag om prehistoriska människor och en konferens i anslutning till en utställning på Naturhistoriska Riksmuseet över temat Människan mellan forntid och framtid.

Avsikten är att framdeles publicera föredraget på engelska i något omändrat skick.

underlag. Några gånger har det hänt, att en livsåskådning har varit så dominerande, att man har lagt upp tideräkning och periodindelning med hänsyn till dess värderingar: så kristendomen med vår ännu gällande tideräkning från Kristi födelse, islams motsvarande räkning efter Mohammed, renässansens periodindelning efter klassiska idealmönster i antik, mellantid och idealens pånyttfödelse i modern tid, och sansculotternas mera tillfälliga nyordning med kronologi efter den revolutionära republikens införande i Frankrike. De två mest konsekventa tolkningarna av historiens gång efter trosåskådningar, den helige Augustinus' och Karl Marx', har båda sett ett idealtillstånd som slutmål: det tusenåriga riket respektive det klasslösa samhället.

Allt detta är präglad av önsketänkande, byggt på värderingar. Först under de sista hundra åren har man försökt att finna principer för det historiska skeendet, som inte är värdebestämda. Det har skett med utgångspunkt från positivismen, med försök att tillämpa ett naturvetenskapligt inspirerat lagbegrepp på samhällsföreteelser och därmed också på samhällsföreteelsernas totalitet i tidsperspektiv: historien. Den nypositivistiska riktningen hade sin stora tid under 1940- och 1950-talen och avsatte en myckenhet ”modeller” som surrogat för ännu inte funna och definierade lagar. Modelltänkandet har säkert inspirerat till konstruktivt experimenterande inom flera samhällsvetenskaper och i och med det spelat en fruktbar roll; för historiskt tänkande har det varit mindre lyckligt, då det genom sin enkelspårighet snart nog har visat sig oanvändbart, utom i några fall i samtidshistoria, då man har tillämpat samhällsvetenskapligt förenklade frågeställningar.¹ Den negativa erfarenheten har visat sig svara mot det sista årtiondets vetenskapsteoretiska utveckling. Carl G. Hempels lagar för den historiska och samhälleliga utvecklingen har slagits sönder och samman av den analytiska kritiken; jag nöjer mig med att i det sammanhanget nämna William Dray och Georg Henrik von Wright.² Modelltänkandets teoretiska grundvalar är raserade, och vi vadar just nu omkring i ett hav av osorterade data med nyidealister och

¹ Då termen ”modell” har blivit ett modeord och därmed fått den mångtydighet, som följer av en viss slapphet i användningen, torde det vara behövt att jag preciserar meningen i min tillämpning av termen. Jag avser inte vanliga hjälpkonstruktioner eller hypoteser, byggda på analogier, ty sådana torde ingå som ofrånkomliga led i varje historiskt nytänkande och har alltid haft sådan användning. Jag avser generaliserande konstruktioner av normativ karaktär, som framförs med pretentionen att binda förklaringen av en historisk företeelse vid en tillämpning av modellen eller vid ett konstaterande att ett undantag föreligger. ”Modellplatonismen”, för att låna en term från Håkan Törnebohm, har blivit ett allvarligt hinder för förutsättningslös historisk analys.

² Då det knappast är praktiskt att i detta sammanhang hänvisa till den väldiga vetenskapsteoretiska debatten i detta centrala ämne, nöjer jag mig med att markera min ståndpunkt genom hänvisning till följande arbeten: *Theories of History*, ed. Patrick Gardiner, London 1960; *William H. Dray*, *Philosophy of History*, Englewood Cliffs N. J. 1964; *Carl G. Hempel*, *Aspects of Scientific Explanation*, N.Y. 1965; *Philosophical Analysis and History*, ed. W. H. Dray, N.Y. och London 1966; *Peter Achinstein*, *Law and Explanation*, London 1971; *Morton A. Kaplan*, *On Historical and Political Knowing*, Chicago och London 1971; *Les Théories de la*

nymarxister plockande bland skärvorna för att finna just det, som passar in i deras respektive värdebestämda mönster.

Jag har sett mig tvungen att göra denna inledande teoribetraktelse för att slå fast vad jag anser vara hållbar grund för historiska perspektiv i dagens läge. Att jag konstaterar den nypositivistiska teorins sammanbrott betyder inte, att jag anser idealisternas och marxisternas gemensamma julafton berättigad. Förhållandet att man aldrig helt kan eliminera sina egna värderingar berättigar inte till att släppa dem lösa för att fritt kunna arrangera historiska fakta efter dem — än mindre berättigar det till att interpolera icke existerande fakta för att göra mönstret fulländat. Det betyder naturligtvis inte att inte positivist, idealist och marxist var för sig kan vara utmärkta historiker; det betyder däremot att ingen övergripande teori äger giltighet a priori. Vi är tvingade att lägga pusslet på nytt genom att ställa samman säkra data, gallrade och rensade med källkritisk metod. Sammanställningen måste ske efter den mödosamma principen, att sammanhang bara råder, när företeelsen C ovillkorligen kräver företeelsen B som förutsättning, när B kräver A som förutsättning, A kräver X osv. Kortslutningar efter önsketänkande är inte tillåtna.

Vill man förklara stora historiska sammanhang och förlopp, sådana som avgörande historiska förändringar, gäller det i första hand att bryta ner värdeladdade eller mångtydiga generella begrepp till operativt användbara enheter, som hör hemma i sin givna kronologiska miljö. För att använda ett kanske övertydligt men alltid aktuellt exempel: begreppet "borgare" kan inte på en gång täcka invånare i en medeltida stad, Cromwells puritaner, 1700-talets oadliga ståndspersoner, 1800-talets och 1900-talets industriföretagare, äldre män med paraply och galoscher och TCO-an slutna, som inte röstar socialistiskt. Alla de företeelserna måste ordnas in i socialgrupper, som täcker en verklighet, var för sin tid. Som jämförelse kan man tänka på att socialgrupperingen i Sveriges officiella statistik inte täcker samma verklighet från det ena årtiondet till det andra. Den jämlikhet, som innebar ståndsprivilegiernas slopande på 1700-talet och alla människors lika värde omkring 1900, är inte densamma som en lönepolitisk målsättning för LO-an slutna på 1970-talet. En renässansmänniska är inte på en gång en student i Paris på 1100-talet, som skriver vagantpoesi, en italiensk småtyrann i ett furstendöme på 1400-talet, den matematiskt begåvade kaniken Kopernik i Torún eller en militär med fallenhet för slagsmål och dryckenskap i början av 1600-talet. Renässansmänniskan som sådan uppfanns på 1850-talet av historikern Jakob Burckhardt och hade sedan sina nedslag bland Europas intellektuella men har strängt taget aldrig existerat i sinnevärlden.

Causalité, ed. M. Bunge m.fl., Paris 1971; *Adam Schaff*, *Theorie der Wahrheit. Versuch einer marxistischen Analyse*, Wien 1971; *Georg Henrik von Wright*, *Explanation and Understanding*, London 1971; *Karl R. Popper*, *Objective Knowledge*, Oxford 1972. Särskilt Poppers arbete med dess förskjutning av ståndpunkter jämfört med hans tidigare verk torde vittna om hur debattläget förändrats sedan 1940- och 1950-talen.

Som generell princip för historiska generaliseringar: man måste alltid hålla fast tidsfaktorn. Företeelser som har inträffat samtidigt har alltid en gemensam ram, även om de saknar inbördes sammanhang.

En stor och betydelsefull historisk förändring kan innebära en utveckling. Jag har med flit valt det neutralare ordet förändring i stället för utveckling, därför att man traditionellt och alltför ofta lägger in andra föreställningar i ordet utveckling än enbart en övergång från ett stadium till ett annat. I själva verket har biologisk-genetiska begrepp analogivis förts över på historiskt skeende i mer än hundra år och satt spår i en tendens att se historiens gång som ett kontinuerligt framåtskridande: föreställningen om arternas utveckling har förvandlats till en föreställning om en samhällssystemens och de statliga institutionernas utveckling, där en utvecklingstendens från lägre former till högre gärna blir underförstådd. När en optimistisk utvecklingssyn har tett sig orealistisk mot bakgrunden av färskva världshistoriska erfarenheter har pessimistiskt färgade biologiska analogier erbjudit sig, t.ex. under mellankrigstiden, då degenereringsprocesser för folk, samhällen och kulturer dök upp i vetenskaplig och framför allt i kvasivetenskaplig litteratur. Efter andra världskriget, då mänskligheten har fått föreställningen om ett tekniskt underbyggt ekonomiskt framåtskridande på hjärnan, har tekniska begrepp och generaliseringar trängt ut de biologiska, då man försöker tolka utvecklingen. Då historien före industrialismen är svår att passa in i teknologiska föreställningssystem, har en tendens gjort sig gällande att skära bort den ur mänsklighetens utveckling som avlägsen och oväsentlig. I stället föddes futurologien som en atombombexplosionernas fågel Fenix. Den har hittills varit bunden av ett mycket kort tidsperspektiv. Dess egenskap av en tillämpad gren av historievetenskapen är så uppenbar, i och med att allt dess arbetsmaterial är historiskt, att jag inte tror att jag behöver utveckla det temat.

Utvecklingsperspektiv, byggda på analogier med förhållanden på andra områden än de mänskliga samhällenas liv och verksamhet, är sådant som man måste försöka komma ifrån, om man vill förstå de historiska förändringsprocesserna. Vi känner enkla biologiska element i historien, som alltid finns med som konstanta faktorer: behovet av föda, fortplantningsdriften och elementära psykologiska reaktioner, som hänger samman med födobehev och familjekänsla: aggressioner, utmattningstillstånd, flykt undan fara. Det finns tekniska innovationer, som på ett avgörande sätt har förändrat mänsklighetens eller en del av mänsklighetens sätt att leva. Men som förklaringar till att ett tidsskede går över i ett annat blir de aldrig uttömmande. Avstår vi från att söka lagar i historien — eller rättare: skjuter vi undan en oändlig mångfald av lagbundenheter ur det fattbaras perspektiv — så återstår en enda övergripande konstant: själva tidsfaktorn. Ett historiskt tillstånd är aldrig statiskt, även om det skenbart kan verka så. Mänsklighetens värld förändras oavbrutet i och med att de mänskliga individerna, deras inbördes

relationer och deras föreställningar förändras. Det är därför berättigat att säga: det existerar bara en enda, ständigt fortlöpande historisk förändring. Men det är inget svar på mänsklighetens eviga fråga: vad är det som händer när den värld, som vi upplever, blir en annan än den var förut? Det har otvivelaktigt då och då, här och var, inträffat förändringar av mera genomgripande art än årens och generationernas konstanta växling. Det är detta vi har att försöka bestämma.

Här har vi att en gång för alla ta ställning till de värdebestämda, av konstanta värderingar förenklade uppfattningarna om vad som är väsentligt och oväsentligt i historien. Är det de religiösa trosformernas förändringar? Är det riken, härskare och dynastier? Är det en kamp mellan samhällsklasser om makten över produktionsmedlen? Är det kulturprodukternas växlande förmåga att berika människorna, som individer eller i gemenskap? Är det över huvud taget möjligt att finna kriterier på avgörande historiska förändringar, som kan accepteras av alla, oberoende av livsåskådning och värderingar? I ett avseende tror jag att vi genast måste resignera: känslomässigt kommer människor alltid att föredra historiska uppfattningar, som bygger under deras värderingar, framför sådana som kan tänkas vara allmängiltiga. Men i den mån man inte vädjar till känslan utan till förståndet, är försöket att finna allmängiltiga kriterier värt att göras. Försöket innebär inte något krav på att finna en ofelbar, konstant tillämplig norm för att mäta de historiska förändringarnas storlek och betydelse. Det är mycket nog, om man kan finna *något*, som går igen i olika förändringsprocesser och utvecklingsförlopp och som markerar en förändring av verklig betydelse.

Vi måste ringa in frågeställningen med några allmänna konstateranden. Förändringarna måste avse alla, eller åtminstone de flesta, människor av alla samhällsskikt, inte bara något litet styrande eller opinionsbildande överskikt, som är överrepresenterat i det historiska källmaterialet. T.ex. är det förhållandet, att ett antal militärpersoner åstadkom författningsändringar genom att uppträda på gatorna i Stockholm 1772 och 1809 inte betydelselöst till sina verkningar för Sveriges folk, men i jämförelse med vad jordskiftena, den jordbrukstekniska utvecklingen och byarnas upplösning samtidigt åstadkom, var de förändringarna mindre väsentliga. Vidare är det självfallet att naturkatastrofer sådana som nedisning, vulkanutbrott, jordbävningar och översvämningar kan ha inneburit genomgripande förändringar för större eller smärre delar av mänskligheten, men de faller utanför ramen av historiska förändringar, om man lägger in i begreppet, att det är fråga om sådana förändringar, som har uppstått genom människornas eget handlande. De, liksom mindre dramatiska ändringar i klimat och vegetation kan ha spelat in i historiska utvecklingsprocesser, liksom på kortare sikt missväxt och epidemier — de får aldrig lämnas ur räkningen, men de är inga ovillkorliga eller ens vanliga förutsättningar för historiska förändringar.

Ett tillfredsställande kriterium på förändringars vikt och betydelse vore, om man kunde mäta den samtida mänsklighetens uppfattning av dem och på något

rimligt sätt kvantifiera utslaget. Men det är av flera skäl uteslutet. För det första därför, att källmaterialet först i mycket modern tid och i högt utvecklade samhällen ger några som helst indikationer på hur majoriteten av befolkningen har uppfattat sin omvärld och sin situation. Hur folket i antikens Athen och Rom reagerade känner vi i bästa fall genom omdömen från några få, högt bildade män i samhällets ledarskikt, aldrig genom vittnesbörd ur folkets breda lager. Medeltida stämningar har förmedlats av en kyrklig bildningselit i vittnesbörd, som för det mesta är hårt stereotyperade efter en teologisk värderingsmall; de har sällan tagit någon notis alls om meniga folket. Vi är t.ex. helt ställda utan vittnesbörd om digerdödens utbredning och omfattning i ett land sådant som vårt — bara några få dokument nämner den, därför att den hade verkningar på jordpriserna vid godstransaktioner. Det egentliga folkets stämningar i den stora revolutionens Frankrike känner vi i några få kvarter i Paris — annars bara vittnesbörd från politiker, ämbetsmän och publicister. Och får vi ens i vår egen Galluphärjade tillvaro pålitliga vittnesbörd om hur folk upplever väsentligt och oväsentligt? Man får en dramatiserad världsbild, där dagsnyheter och plötsligt inträffade kriser och omvälvningar dominerar folks medvetande — en myckenhet Hitler och Nixon, Mao och Palme men bra litet av den enorma omstöpnings på tre generationer av ett folk av skogstorpare till ett folk av höghusinvånare i urbaniserade samhällen. Tack vare dramatiseringseffekten vet vi att folk just nu uppfattar som något nytt och oerhört, att delar av mänskligheten hotas av svält-döden, medan det världshistoriskt nya i vår tid är, att en relativt betydande procent av mänskligheten kan äta sig mätt. Antagligen upplevde Europas folk tack vare förkunnelsen i kyrkorna Jerusalems erövring av korsfararna år 1099 och dess fall 88 år senare som något oerhört, medan det är tvivelaktigt om de alls medvetet upplevde det stora europeiska uppvaknandet ekonomiskt, organisatoriskt och intellektuellt från armod till aktivitet, som samtidigt ägde rum.

Vi är tyvärr hänvisade till att så objektivt, omdömesgillt och litet anakronistiskt som möjligt gå ut från vår egen tids kriterier på väsentligt och oväsentligt. Största möjliga mångsidighet i fråga om aspekter och information får i möjligaste mån uppväga den ofrånkomliga skevheten i perspektivet. I den mån vi kan rekonstruera en förgången tids människors åskådningar, kan man den vägen få ett korrektiv på det nutidspräglade vanetänkandet, som alltid är den största faran vid historisk rekonstruktion. Med alla försiktighetsmått, står medvetandet kvar att det vi gör är mycket ofullkomligt.

Under alla förhållanden kan vi hämta lärdom av tidigare generationers försök att analysera historiska förändringar.

Som några konkreta exempel eller case-studies skulle jag vilja ta upp några förändringar i Europas historia, som är av den storleksordningen att deras bety-

delse aldrig har ifrågasatts. Det som behöver utredas är, dels vad det är som har skett, när stadium A har avlösts av stadium B, dels hur man skall förklara det som har skett.

Jag vill börja med övergången från antik till medeltid. Det är här inte fråga om metamorfos på ett eller några begränsade områden av mänsklig verksamhet utan om en total förändring av livsformerna på så gott som alla områden. Allt efter vad man i senare tider har ansett väsentligast i livet har man skjutit fram omvandlingarna på det ena eller det andra området: kristendomens seger på 300-talet, guldålderslatinets och den antika litteraturens och konstens förfall, barbariseringen genom germaninvasionerna, de republikanska statsformernas upplösning och ersättande av kejsarlig despoti, de antika städernas och stadskulturernas förtvinande, den långväga handelns tillbakagång, vetenskapernas förfall, de perifera ländernas frammarsch på bekostnad av gamla centralområden, nationalitetsblandningen och den sociala omstruktureringen från ett traditionellt klassamhälle till ett nytt. Alla dessa företeelser har funnits under olika perioder av händelseförlopp, som sträcker sig från Kristi födelse till 500-talet, och med större eller mindre giltighet i olika delar av det romerska riket. Man kan inte säga, att någon av dem var för sig innebär övergången från antik till medeltid men att var och en markerar övergång från ett antikt till ett medeltida stadium. Samtliga här nämnda företeelser har vuxit fram ur ett kontinuerligt skeende, med visst undantag för germaninvasionerna i deras avgörande stadium vid 400-talets början. Det är också här, som man traditionellt har brukat sätta en kronologisk gräns för antikens upphörande och medeltidens början, eftersom Roms politiska makt då har upphört.

Det är lätt att märka, att de företeelser, som man har tagit fasta på som tecken på förändring, alla markerar något negativt med undantag för kristendomens seger. Och också ur strängt kristen synpunkt har övergången från antik till medeltid i alla avseenden varit olycklig, då det västromerska rikets upplösning har verkat hindrande på kyrkans utbredning och organisation, och då det har försvårat kyrkans kulturvårdande uppgifter. Det är därför naturligt, att de övergripande förklaringarna till förändringen har dragit fram olika defekter hos invånarna i det romerska riket, som inte har förstått att vårda sitt arv. De har inte förmått hålla uppe romarandan, den märkliga kollektiva egenskap, som både skulle ha garanterat politisk moral och militär disciplin och effektivitet, slagit vakt om språkets renhet och litteraturens och konstens ideal, vårdat samhällets traditioner och främjat den latinska rasens fortplantning. Visserligen har andra faktorer gripit in i händelseförloppet: brist på ädelmetall har hämmat handelsutbytet, persers och germaners ökade virulens har ställt ökade krav på försvaret av gränserna osv. Man har t.o.m. som den österrikiske historikern Alfons Dopsch kunnat förmoda, att övergången från romerskt till germanskt herravälde sannolikt inte har ändrat levnadsförhållandena i högre grad för flertalet invånare i de

erövrade länderna, eller som andra forskare, att handelns och städernas tillbakagång har varit överdriven och att lantbruket t.o.m. har gått framåt med vissa tekniska nyvinningar. Men det negativa har dominerat bilden.

Över allt detta har svävat en grundläggande värdering: den sedan århundraden förhärskande uppfattningen om den klassiska grekisk-romerska kulturens överlägsenhet över annan kultur — något som automatiskt har inneburit, att varje avsteg från de klassiska idealen har inneburit tillbakagång, degeneration. Vad man har begärt, även om man väl aldrig har tänkt tanken till slut i modern tid, är att den historiska utvecklingen skulle ha stannat någon gång under den augusteiska guldåldern eller åtminstone gjort någon sorts på stället marsch. Först efter andra världskriget, med fransmannen André Piganiols översikt över 300-talets kristna kejsardöme, har en konsekvent frigörelse ägt rum från kulten av den antika guldåldern. Vad som utmärker 300-talets romerska rike jämfört med det augusteiska är inte att det var sämre utan att det var annorlunda, inte degeneration utan livskraft i nya former. Hur kan någon egentligen tänka sig något så absurt som att det latinska språket skulle ha undgått att utvecklas under århundrade efter århundrade? Hur skulle det litterära och konstnärliga skapandet ha kunnat undgå att präglas av den både religiösa och sociala revolution, som kristendomens seger över den traditionella romerska tros- och livsåskådningen innebar? Skulle slavsamhällets produktionsförhållanden ha förblivit orubbade i kristna städer? Skulle handelsutbytet och handelscentra alltid ha varit enahanda? De folk som bodde innanför det romerska imperiets gränser strax före folkvandringarna, var lika vitala som sina förfäder, även om deras intressen, åskådningar och uttrycksformer hade blivit annorlunda. Vad som hände dem och som bröt och starkt hämmade den pågående kulturutvecklingen, var militära nederlag mot yttre fiender. Det ledde till att den västra delen av imperiet styckades mellan ett antal nya germanstater, som byggde gränser mot varandra och där de mer eller mindre barbariska erövrarfolken bildade nya sociala överskikt.

Man har alltså här att göra med ett antal olika förändringsfaktorer, mestadels långsamt verkande men på en viktig punkt verkande med dramatisk snabbhet: det militära nederlaget mot germanfolken. Ändå var detta resultatet av en lång utveckling, som kunde urskiljas redan på 200-talet, då Roms förut oövervinnliga legioner stod hjälplösa mot sassanidernas tunga kavalleri i öster och goterna tog provinsen Dacien och svärmade ner över Donau. Varför satsade 300-talets kejsare på en radikalt ny men bara delvis förverkligad arméorganisation för att bygga upp ett mäktigt kavalleri? Inte därför att legionerna hade blivit degenererade utan därför att krigföringen hade revolutionerats av en ny militär teknik och taktik, som hade kommit österifrån: det tunga, lansbärande kavalleriets genombrott som slagfältens behärskare. Omställningen inom det romerska imperiet kom inte snabbt nog — hunnerna, alanerna och efter dem goter och vandaler hade tidigare lärt av läromästarna: de kinesiska rytteriarméer, som drev stäppfolken fram-

för sig och drog Kinas gräns vid Aralsjön. Det som har skett har varit en ny kulturkontakt, börjad med militära konfrontationer, som ofta är fallet. Det fanns i gamla världen inte bara ett utan tre imperier med centra för högkultur: Rom, Persien och Kina. Vårt perspektiv på antikens undergång har varit alltför begränsat till Europa och Medelhavsområdet.

Detta ger naturligtvis inte någon patentnyckel till förklaring av allt som skedde vid övergången från antik till medeltid. Men det för fram i blickpunkten en faktor, som mänskligt att döma är tillräckligt fri från värdebelastningar för att kunna analyseras likartat av forskare av vilken ideologisk bekännelse som helst (Dalai Lama och hans anhängare möjligen undantagna). Det är kommunikationsfaktorn. Rom hade inte bara systematiskt byggt ut sitt vägnät utan också lyckats överföra det viktigaste kommunikationsmedlet av alla på folken i provinserna: det latinska språket. Kinas härskare hade med skriftspråk och överlägsen administration lagt under sig sin del av Asien. Assimileringen av underkuvade folk och kontakten med avlägsna grannfolk måste nödvändigt innebära nya impulser för folken i de härskande centra. Med i bilden av antikens undergång finns ett viktigt kulturelement: kommunikationens och den hästburna maktutövningens effektivisering.

Med detta som bakgrund kan vi vända oss till nästa traditionellt erkända stora förändring i Europas historia: övergången från medeltid till nyare tid.

Här har man låtit renässans och reformation bilda epok; de två företeelser som har markerat frigörelse från medeltidens andliga auktoriteter, den romersk-katolska kyrkan, dess lärofäder och dess regent, påven. Tyngdpunkten har alltså förskjutits till renässansen. Här har återigen antiksvärmeriet spelat in: en slags dubbelexponering av det antika och det frigjort moderna, där Jakob Burckhardts definition av renässansens kultur som ett kulturideal har verkat bestämmande. Men det har sedan Burckhardts dagar visat sig, att man har att göra med en mycket långvarigare omdaningsprocess och mycket mera utbredd i rummet än vad som framgick av hans förhållande till Italien med dess pånyttfödelse av antika ideal. Man kan börja med den ström av antik vetenskap, som nådde 1100-talets Frankrike, förmedlad av araberna och man kan sluta med den experimentella naturvetenskapens födelse med Galilei och Vesalius. Man kan börja med Franciscus av Assisi och sluta med Jean Calvin. Man kan börja med Dante och sluta med Shakespeare, gå från de tidiga siena- och florensskolorna och sluta med Rembrandt. Ramen har blivit alldeles för vid för att fyllas av ett enda epokbegrepp. För den som vill söka ekonomiska företeelser som primära impulser i orsakssammanhangen, kan det vara tankeväckande att se, hur 1100- och 1200-talens blomstring för handel, hantverk och urbanisering har avlösts av svår stagnation och tillbakagång under 1300- och 1400-talen för att återigen avlösas av 1500-talets prisrevolution och ekonomiska förnyelse i städer och på landsbygd. Just den ekonomiska tillbakagången har varit en förutsättning för att

det medeltida samhället har vittrat sönder, slagits i spillror av nya makthavare med nya militära maktmedel.

För också den stora förändringsprocessen har sin militära dramatik. Det ridderliga kavalleriet har mött en överlägsen motståndare på Europas slagfält: yrkes-trupper med blandade vapenslag, med långbågar och armborst som slog igenom brynjorna och välexercerat pikbeväpnat infanteri, som kunde stoppa en rytteri-chock. Kanoner började komma till användning vid belägringar. Den nya militära taktiken betydde social omvälvning och koncentration av makt till dem, som hade kapital att sätta in i värvningar. Det var vid condottierernas hov, som quattrocentos konst och diktning kunde utvecklas.

Också här bildas ramen av nya kommunikationsmöjligheter, öppnandet av nya geografiska perspektiv och kontakter med nya folk. Det långa övergångsskedet från medeltid till nyare tid börjar med att mongolstormen öppnade vägarna genom Asien för kristna köpmän och missionärer och slutar med de stora sjöfararnas kartläggning av kusterna till jordens okända kontinenter. Det finns ett klart samband mellan 1200-talsresenärernas berättelser om Ostasien och de mål, som portugiserna sökte längs Afrikas kuster och Columbus trodde sig finna i Västindiens övärld. Vad gav det för impulser, att man lärde känna kanoner och krut i Kublai Khans Kina och naturalistisk konst på målat siden och lackarbeten, som var lätta att transportera på karavanvägarna? I varje fall spelade kinesernas uppfinning kompassen en avgörande roll för europeernas sjöfärder som komplement till deras egna sjöfartstekniska nykonstruktioner, när osmanerna hade spärrat karavanvägarna in i Asien och mameluckerna i Egypten vattenvägen genom Röda havet, och de kristna tvangs ut på världshaven på 1400-talet för att söka de förlorade länderna. Herraväldet på havet gjorde de västeuropeiska folken till kolonialhärskare och bröt islams övermakt; det spanska Amerikas silver gav kanske inte den första impulsen till 1500-talets prisstegringar men ledde otvivelaktigt till den prisrevolution, som förändrade Europas ekonomiska liv. Den nya yrkesmässigt bedrivna krigskonsten tog först form, när katalanska yrkestrupper stred mot turkarna i Mindre Asien under 1300-talets första år. Det är välbekant, att flyende greker förmedlade impulserna från grekisk litteratur och vetenskap till Italiens humanister, när turkarna hade tagit Konstantinopel. Hur betydelsefullt detta än var, är det bara en av många effekter av de asiatiska folkens kontakter med de europeiska under senmedeltiden.

Vi är berättigade till slutsatsen, att nya, globala kommunikationer har spelat en mycket betydande roll för Europas förändring vid övergången från medeltid till nyare tid. I förlängningen av detta perspektiv bakåt och framåt kan man också göra ett generellt konstaterande: det största antalet avgörande förändringar för jordens folk genom tiderna har varit orsakade av krigisk erövring och ockupation. Det var inte i huvudsak fredlig penetration, som satte Greklands och Roms prägel på hela Medelhavsvärlden, utan Alexanders, Scipionernas, Pompeijus' och Caesars

arméer. Det var de omayadiska kaliferna, som efter blixtkrig arabiserade Nordafrika och Främre Asien. Det var d'Albuquerque segrar, som utsatte kontinenterna runt Indiska oceanen för europeisk påverkan och åverkan — det var Cortez och Pizarro, som satte Spaniens prägelse på de indianska högkulturernas länder. Det var engelska och franska imperiebyggare, som gav Nordamerika en ny befolkning och grundligt ändrade levnadsvillkor och livsformer för Afrikas och Sydasiens folk. Detta är en så banal sanning, att den ibland faller i glömska, eftersom det är obehagligt att erkänna den. Är det inte efter erfarenheterna av två världskrig på tiden, att vi lägger av föreställningen, att krigen bara har varit blodiga parenteser i mänsklighetens utveckling? Vi kan inte räkna bort dem ur förändringsprocesserna — de har alltför ofta varit en bestämmande faktor.

Har nu dessa generella slutsatser konsekvenser för vårt sätt att uppfatta den historiska förändringsprocess, som vi själva lever mitt i och som ännu inte är avslutad: vår egen tidsålders framväxande?

Kanske är det möjligt att göra några hypotetiska markeringar — om inte för annat så för att ge stoff åt motsägelser och diskussion. Utan att på något sätt vilja förringa betydelsen av de tekniska uppfinningar och ekonomiska organisationsförändringar, som har lett fram till industrialisering och urbanisering, så undrar jag om inte i en avlägsen framtid två aspekter på vår tidsålder kommer att dominera. Den ena är den koncentration av militära maktmedel i händerna på ett styrande fåtal, som de högexplosiva sprängämnen och på sistone atomvapnen har fört med sig. Vi kan aldrig komma ifrån, att all makt i yttersta hand vilar på militär makt, men eftersom de administrativa och kommunikatoriska påverkningsmedlen har utvecklats parallellt med de militära maktmedlen, har det än så länge varit möjligt att förena maktkoncentrationen med ett sken av demokrati, som i vissa samhällen är nästan verklig, i andra inte alls. Man kan frukta det värsta om hur den utvecklingsprocessen skall sluta — och givetvis hoppas på under.

Undren kan möjligen komma ur den andra utvecklingsprocessen, som omdanar mänskligheten i vår tidsålder: kommunikationernas oerhörda utveckling, som håller på att bringa alla människor i närkontakt. Via järnvägar, motorfordon och fartvidunder på land, på vattnet och i luften, telekommunikationer, etermedia, matematiskt symbolspråk och datateknik sker all kontakt och en del information av bestämmande vikt för vår livsföring med en sådan snabbhet och effektivitet, att mänskligheten för första gången har en reell möjlighet till global gemenskap i levnadssätt och opinionsbildning. Den hämmande faktorn, som verkar med avsevärd styrka, är politikens former och vanor, som ännu befinner sig någonstans i 1800-talet.

Detta är inte futurologi, bara några trevande försök att tillämpa historiska erfarenheter på samtiden. Det är mycket för tidigt att på allvar försöka spå om framtiden. Det enda vi vet med säkerhet är att världen förändras oavbrutet och aldrig kommer att vara sig riktigt lik från den ena dagen till den andra.